

**КРЕМЕНЕЦЬКА ГРАМАТИКА (1638 р.) І СУЧАСНІ ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОГЛЯД КРИЗЬ СТОРІЧЧЯ**

Проаналізовано засади творчого перероблення «Граматики» М. Смотрицького в кременецькій «Граматиці» 1638 р., узагальнено зміни в розділах та підрозділах цього підручника. Простежено особливості створення навчальних граматики української мови на західно- та східноукраїнських землях у різні історичні періоди, відзначено перехід у навчально-освітній практиці 30–50-х років ХХ ст. від граматики до курсів української літературної мови. Схарактеризовано два основних напрямки (описовий та пошуковий, новаторський) у розвитку сучасної української академічної граматичної науки, наголошено на новаторських ідеях функційно-категорійної граматики, засади якої створив І. Вихованець, а розвинули його учні та послідовники.

Ключові слова: граматика, граматична будова української мови, шкільні граматики, курс сучасної української літературної мови, академічна граматика, функційно-категорійна граматика української мови.

Екатерина Городенская. КРЕМЕНЕЦКАЯ «ГРАММАТИКА» (1638 г.) И СОВРЕМЕННЫЕ ГРАММАТИКИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА: ВЗГЛЯД СКВОЗЬ СТОЛЕТИЯ

Проаналізовані принципи творчої переробки «Граматики» М. Смотрицького в кременецькій «Грамматике» 1638 р., обобщены изменения в разделах и подразделах этого учебника. Прослежены особенности создания грамматик для обучения на западно- и восточноукраинских землях в разные исторические периоды, отмечен переход в учебно-просветительской практике 30 – 50-х годов ХХ ст. от грамматик к курсам украинского литературного языка. Охарактеризованы два основных направления (описательный и поисковый, новаторский) в развитии современной украинской академической грамматической науки, акцентировано внимание на новаторских идеях функционально-категориальной грамматики, основания которой разработал И. Выхованец, а развили его ученики и последователи.

Ключевые слова: грамматика, грамматическое строение украинского языка, школьные грамматик, курс современного украинского литературного языка, академическая грамматика, функционально-категориальная грамматика украинского языка.

Kateryna Gorodenska. KREMENETS GRAMMAR (1638) AND CONTEMPORARY GRAMMARS OF UKRAINIAN LANGUAGE: A LOOK TROUGH THE AGES

The principles of creative processing of «Grammar» by M. Smotrytskyi in the Kremenets «Grammar» dated on 1638 are analyzed; changes are made in the sections and subdivisions of this textbook. The features of the Ukrainian language educational grammars development in the western and eastern Ukrainian lands in different historical periods were traced, the transition from grammar to language courses in the Ukrainian literary language educational practice in the 30's and 50's of the twentieth century was marked. Two main directions (descriptive and exploratory) in the development of the modern Ukrainian academic grammatical science are characterized, the innovative ideas of functional category grammar were distinguished, the foundations of which was created by I. Vykhoanets, and developed by his students and followers.

Keywords: grammar, grammatical structure of the Ukrainian language, school grammar, the course of modern Ukrainian literary language, academic grammar, functionally categorical grammar of the Ukrainian language.

У лінгвістичній історіографії своє місце посів підручник під назвою Грамматики, или Письменница языка Словен(ъ)скаго тшательмъ въкратцѣ издана в(ъ) Кремѣнци Року ахли», або кременецька «Граматики» 1638 року, що є скороченим і переробленим виданням «Граматики» М. Смотрицького. Її автор досі точно невідомий, маємо лише припущення, що ним був луцький єпископ Афанасій Пузиня, але воно не підкріплене вагомими аргументами. Чому саме такий спосіб створення цього підручника обрано, автор не повідомляє, він навіть не згадує імені М. Смотрицького. Дослідники вмотивовують цей вибір тим, що велику за обсягом, досить ґрунтовну «Граматику» М. Смотрицького з її численними поясненнями та доповненнями, призначену насамперед для викладачів церковнослов'янської мови і студентів шкіл вищого рівня, не можна було використати для учнів шкіл початкового й середнього рівнів. Потрібен був підручник, у якому б стисло, доступно, зрозуміло були викладені основи церковнослов'янської мови. Майже через 20 років після опублікування «Граматики» М. Смотрицького з'явився її творчо перероблений варіант – підручник із церковнослов'янської мови української редакції, відомий як кременецька «Граматики» 1638 року. Цю граматику, на нашу думку, логічно оцінювати насамперед із погляду творчого перероблення досить складної концепції «Граматики» М. Смотрицького, яку вважали найбільшим досяганням староукраїнського теоретичного мовознавства. Саме на цьому наголошували історіографи українського мовознавства. Зокрема, В. Німчук констатував: «Творчі елементи, що виявилися у формулюванні правил, інтерпретації та скороченні матеріалу книги М. Смотрицького, дають підстави віднести «Граматику, или письменницу...» до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а не інтерпретувати її лише як специфічне перевидання «Граматики» М. Смотрицького» [3, с. 155]. Проте, поставши внаслідок скорочення й перероблення праці М. Смотрицького, кременецька «Граматики» 1638 року не могла внести помітних нових елементів у граматичну теорію й практику українського мовознавства XVII ст. Одним з основних її здобутків дослідники вважають «яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стислого викладу навчального матеріалу» [3, с. 154]. Не заперечуючи навчального призначення кременецької «Граматики», наголосимо, що для фахівців-граматистів досить важливо збагнути й оцінити засади творчого перероблення автором тексту «Граматики» М. Смотрицького. Воно віддзеркалює не лише його особисті вподобання чи зміни, зумовлені потребою зрозумілого викладу навчального матеріалу. На нашу думку, багато змін, які автор уніс до кременецької «Граматики», засвідчують його свідомий відхід від грецьких зразків у фонетиці, орфографії, синтаксисі й віршовій просодії, що були панівними за часів Київської Русі, а також, як уважають історіографи, і на українських землях у XIV – XV сторіччях [3, с. 4–5]. Наприкінці XVI – початку XVII ст. українські автори пробують визначити свої погляди на вивчення граматичної будови конкретної мови, на основі яких починає формуватися староукраїнська граматична думка. Із цього приводу В. Німчук зазначає, що граматична думка на Україні старої доби у своєму розвитку пройшла дві стадії: стадію граматичних трактатів, що були перекладами з грецької мови (XIV – друга половина XVI ст.), і стадію вивчення граматичних систем конкретних мов (кінець XVI – XVII ст.) [3, с. 5].

Перший розділ (а точніше – параграф, бо налічує три сторінки: 4-6) кременецької «Граматики» присвячений орфографії, але він дуже короткий, бо обмежений лише визначенням кількості букв, простішим поділом голосних, тому що опущено їх розмежування за часокількістю, подано не всі, а тільки деякі дифтонги. Із цього розділу викинуто все, що стосувалося штучного поділу звуків (літер) за грецькими зразками. Запропоновано простіший поділ приголосних: на «полногласна» і «безгласна». Викинуто правила орфографії та орфоепії.

У другому розділі автор виокремив ті ж вісім частин мови, що й М. Смотрицький: «имѣ, мѣстоименіѣ, глаголь, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ, междометіе». Найістотніших змін зазнало ім'я: спрощено його визначення, запропоновано нову дефініцію ступенювання прикметників. Але так само, як і в М. Смотрицького, подано дефініцію роду із сімома розрядами (хоч правил визначення граматичного роду імені немає), дефініцію виду імені, числа, морфемного складу («начертанія»), відмінка (сім відмінків), проте суті цих термінів на

позначення відповідних понять не витлумачено. До п'ятьох відмін, що були й у М. Смотрицького, унесено також зміни, передусім до використання закінчень.

Розділ «Глаголь» кременецької «Граматики» – це скорочений варіант відповідного розділу «Граматики» М. Смотрицького. Матеріал уведено до підручника лише з небагатьма відхиленнями в парадигмах, зокрема, немає парадигм давнього перфекта, усунуто деякі дублетні форми в минулих часах дієслів та в дієприкметниках.

Розділ «О причастіи» скорочено, порівняно з відповідним розділом «Граматики» М. Смотрицького, за рахунок паралельних форм дійсного способу дієслова та за рахунок повноти парадигми. Наголошено на тому, що дієприкметники відмінюємо за п'ятою (прикметниковою) парадигмою, що вможливило подати лише форми називного та родового відмінків однини за граматичними родами, а не повний набір форм однини, двоїни та множини, як це було в М. Смотрицького.

Із розділів «О нарѣчіи», «О предлозѣ», «О союзѣ», «О междометіи» вилучено лише орфографічні пояснення, що посприяло їх скороченню. Змін у потрактуванні цих частин мови немає.

Констатуючи скорочення третьої частини, присвяченої синтаксису, за рахунок додаткових пояснень та прикладів-речень і прикладів-словосполучень, водночас відзначаємо, що автор кременецької «Граматики» не вніс жодної грецької паралелі до слов'янського матеріалу, викинув усі зіставлення з грецькою та латинською мовами, що також засвідчує його орієнтацію на вивчення синтаксису конкретної церковнослов'янської мови.

Про відступ від класичних зразків граматики, зокрема «Граматики» М. Смотрицького, свідчить заміна її четвертої частини – «О просодіи стихотворной» – підрозділом «О просодіи, или оудареніи гласа», де йдеться про просодію орфографічну. Автор кременецької «Граматики» вибрав найважливіше з багатьох дефініцій вживання різних типів знаків наголосу. За аналогією до *ерикъ* увів термін *наерикъ*. Найпринциповіше те, що він відкинув «*просодію стихотворну*» і закликав писати *силабічні вірші*.

На тлі кременецької «Граматики» як творчо переробленої «Граматики» М. Смотрицького для вивчення церковнослов'янської мови української редакції учнями початкового й середнього рівнів спробуємо схарактеризувати основні підходи до створення граматики української мови в наступні сторіччя, зокрема в XIX та XX. Як відомо, у Східній Україні, та й у Російській імперії загалом, у XIX ст., після «Граматики» О. Павловського, не видавали граматики української мови, бо відомі царські циркуляри та укази цілком усунули українську мову зі школи та офіційного вжитку. Проте на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрії, спостерігаємо посилення уваги до вивчення рідної мови, зокрема до її граматичної будови, до з'ясування особливостей української мови на тлі старослов'янської та інших мов. З усіх тогочасних граматики найзмістовнішою дослідники вважають «Граматику руского Азыка» Я. Головацького (1849), бо в ній на належному тоді рівні проаналізовано як загальноукраїнські фонетичні й граматичні явища, так і діалектні, переважно властиві галицьким говорам. Після того як у Галичині зросла кількість шкіл з українською мовою навчання, з'явилося багато граматики, найвідомішими серед яких стали «Грамматика малоруського языка для шкіл парафіяльних в Галиції» Т. Глинського (1845); «Грамматика руського языка» М. Осадци (1862); «Методична грамматика языка малоруського» П. Дячана (1865); «Грамматика руска для ужитку в школах людових» О. Партицького (1880); «Грамматика руского языка для школь середныхъ» О. Огоновського (1889) та ін. Усі ці граматики зорієнтовані на галицьку мовну практику.

На тематичне визначення розділів у граматиках української мови значною мірою вплинуло їх призначення. Граматики, автори яких ставили за мету науково описати граматичну систему (граматичну будову) української мови, об'єднували переважно два основних розділи – морфологію та синтаксис, у яких із різною повнотою (вужче або ширше) описано морфологічну та синтаксичну підсистеми граматичної системи української мови. Проте таких граматики на початку і в 20-х роках XX ст. було зовсім мало, оскільки майже всі граматики цього періоду були підручниками з української мови або для домашнього навчання та самоосвіти, бо шкіл з українською мовою навчання за Російської імперії в Східній Україні не було (це, зокрема:

«Коротка граматики української мови» П. Залозного (ч. 1–2, 1906–1913); «Українська граматики для школи» Г. Шерстюка (ч. 1–2, 1907–1909); «Українська граматики» Є. Тимченка (1907); «Граматики українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1–2, 1914) та ін.), або підручниками для шкіл, які вважають шкільними граmaticами української мови, що спричинено відкриттям після 1917 року шкіл з українською мовою навчання (серед них: «Початкова граматики української мови» О. Курило (ч. 1–2, 1917–1918), яку використовували як основний шкільний підручник майже 10 років; «Украинская граматики» М. Грунського (1917); «Початкова граматики для науки читання й письма» С. Черкасенка (1917); «Українська граматики. Підручник для середньої і вищепочаткових шкіл П. і П. Терпило (1917); «Коротка граматики української мови для шкіл і самоосвіти» В. Мурського (1917); «Українська граматики для самонавчання» М. Левицького (1917)). У 1918 р. опубліковано призначену для вчителів «Практичну граматику української мови» В. Сімовича, а в 1919 р. – повнішу його «Граматику української мови». Саме орієнтація на школу, на шкільну програму з мови спричинила те, що в цих підручниках, названих граmaticами, стався вихід за межі опису граmaticної (морфологічної та синтаксичної) будови української мови. У багатьох із них подано відомості з фонетики, лексики, фразеології та інших підсистем української мови, що спричинило заміну вужчої назви підручників, посібників *граматики* ширшою назвою за своїм значенням. Спочатку їх назвали «Українська мова» або «Український язик», пор.: «Украинский язик» О. Синявського (1923); «Українська мова» П. Горещького та І. Шалі (1926); «Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдира (1926); «Українська мова» М. Наконечного (1928) та ін. У 30-х роках і надалі в навчальній практиці набуває поширення назва *курс* або *практичний курс сучасної української мови*, пор.: «Підвищений курс української мови. Підручник для педвузів» за редакцією Л. Булаховського (1931); «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського (т. 1–2, 1951); «Курс сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика (ч. 1, 1959; 4-те вид. 1972) та ін. У цих підручниках і посібниках для студентів вищих навчальних закладів подано опис усіх підсистем української літературної мови, зокрема й граmaticної (морфологічної та синтаксичної). Безпідставно стало називати такі повні (цілісні) описи української мови *грамaticами*. Терміном *граматики* в них іменовано лише розділ мовознавства, у якому вивчають граmaticну будову української мови, та безпосередньо саму граmaticну будову української мови. Те саме сталося й у навчальній практиці загальноосвітніх шкіл України: підручники названо *Українська мова*, де маємо розділи, присвячені вивченню морфології та синтаксису, тобто граmaticи, сучасної української літературної мови. Термін *граматики* на означення праці про граmaticну будову мови в другій половині ХХ ст. незмінно вживають лише фахівці – передусім українські мовознавці, які випрацьовують засади створення різних граmatic – теоретичних (формальних, функційних, категорійних, функційно-категорійних тощо), академічних, описових, практичних та інших. Саме під їхнім впливом у 90-х роках ХХ ст. у навчальному процесі філологічних факультетів педагогічних університетів та інститутів України, коли гостро постала потреба в підручниках і посібниках нового покоління з вивчення української мови, знову з'явилися підручники – граmaticи української літературної мови, названі так відповідно до поданого в них матеріалу, пор.: «Граматики української мови. Морфологія» О. Безпояско, К. Городенської та В. Русанівського (1993); «Граматики української мови. Синтаксис» І. Вихованця (1993). У першому десятиріччі ХХІ ст. побачив світ підручник «Граматики української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» М. Плющ (2005 і 2010). Проте в підручникотворенні для вищої школи граматики не набула поширення, досі переважають підручники і посібники, у яких викладено або весь курс навчання сучасної української мови (напр.: «Сучасна українська літературна мова» за редакцією М. Плющ (1994 і наст. роки перевидань), або певну кількість розділів: узвичаєно подавати в таких курсах фонетику і фонологію, орфоєпію, графіку та орфографію, лексикологію, фразеологію, лексикографію, словотвір та морфологію (пор.: «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. Грищенка (1993 і наст. роки перевидань) і окремо – синтаксис української мови (пор.: «Синтаксис української мови» К. Шульжука (2004); «Синтаксис української мови» П. Дудика і Л. Прокопчук (2010).

У науковій сфері, як і раніше, переважає теоретичний тип граматики, що ґрунтується на певних теоретичних засадах, випрацьованих автором чи авторським колективом, і охоплює аналіз обох підсистем граматики (пор.: «Теоретична граMATика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис» А. Загнітка (2011) або однієї з них (пор.: «Теоретична граMATика української мови. Морфологія» А. Загнітка (1996), «Теоретична граMATика української мови. Синтаксис» А. Загнітка (2001); «Теоретична морфологія української мови» І. Вихованця та К. Городенської (2004).

В академічній науці граMATичний напрям був і є одним з основних. У другій половині ХХ ст. він мав два основних вияви: 1) описовий, для якого характерне намагання об'єктивно та якнайповніше описати морфологічну й синтаксичну будову (систему) сучасної української літературної мови на засадах традиційної граматики. Це засвідчують монографічні описи частиномовних класів української мови, що з'явилися в 60-ті – на початку 80-х років (зокрема: «Іменник в українській мові» І. Матвіяса (1974); «Структура українського дієслова» В. Русанівського (1971); «Дієприкметник у сучасній українській мові» Г. Гнатюк (1982); «Прикметник в українській мові» А. Грищенка (1978); «Числівник української мови» Г. Арполенко, К. Городенської, Г. Щербатюк (1980) і теоретичний курс «Сучасна українська літературна мова», дві книжки якого присвячені описові відповідно морфологічної та синтаксичної систем української літературної мови (1969 і 1972); 2) пошуковий, новаторський, що почався з 80-х років ХХ ст. Його вирізняє відхід від засад традиційної граматики й зосередження зусиль на пошуках таких засад, які забезпечили б послідовну, несуперечливу класифікацію частин мови, адекватне потрактування їхніх граMATичних категорій, комплексну характеристику синтаксичних одиниць, що ґрунтується на формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та власне-семантичному підходах до вивчення синтаксичних одиниць. Цей підхід в українському теоретичному мовознавстві пов'язаний з ім'ям Івана Романовича Вихованця, члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора, лауреата двох академічних премій – Премії імені Івана Франка (1989) та Премії імені О. Потебні (2004). Іван Романович – уродженець села Колосови Кременецького району Тернопільської області, він навчався в Кременецькому педагогічному училищі (вересень 1950 – липень 1954 року), а потім у Кременецькому педагогічному інституті на філологічному факультеті (вересень 1954 – серпень 1956 року). В українському мовознавстві чимало постатей, які відомі світові своєю неперевершеною творчою біографією і чий науковий доробок сягнув небачених обширів. Серед них вивищується науково потужна постать Івана Романовича Вихованця – одного з найвидатніших граMATистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст., який зробив величезний внесок у розвиток граMATичної теорії, дослідника-новатора, теоретика [1, с. 122]. Він заснував і розвинув функціонально-семантичний підхід до вивчення граMATичних одиниць, що ґрунтується на принципі «від функції (значення) до засобів її вираження», який згодом трансформував у функційно-категорійний підхід; на засадах цього підходу в українському мовознавстві кілька десятиріч працює граMATична школа Івана Вихованця: це його учні й послідовники, які розвивають і поглиблюють граMATичну концепцію свого вчителя й наставника.

Охопити в цій праці весь обшир новаторських граMATичних ідей І. Вихованця дуже непросто, до того ж вони вже відомі не тільки українським мовознавцям, а й усьому слов'янському і навіть неслов'янському світові, про що свідчить індекс покликань. Наголошу на принципово важливих ідеях дослідника, на яких сформовано засади новітньої функційно-категорійної граматики української мови. І. Вихованець запропонував: 1) гетерогенну, або семантико-граMATичну, класифікацію слів на частини мови, що дала змогу розмежувати частиномовні класи слів (чотири – іменник, дієслово, прикметник, прислівник) і нечастиномовні класи одиниць, або службові слова-морфеми (прийменник, сполучник, частки, зв'язки), а також виокремити слова-речення (вигуки-речення, звуконаслідувальні слова-речення та частки-речення); 2) ієрархію частиномовних і нечастиномовних класів; 3) семантико-граMATичний підхід до аналізу граMATичних категорій, на засадах якого розмежовано власне-морфологічні та морфолого-словотвірні, або міжривневі, граMATичні категорії; 4) теоретичні

засади семантичного синтаксису, що стосуються власне-семантичного та семантико-синтаксичного рівнів речення; семантичну класифікацію предикатів і непередикатних компонентів; 5) теоретичні засади функційного синтаксису, зокрема з'ясував такі фундаментальні поняття, як синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні одиниці та їхні функції (мінімальна синтаксична одиниця – синтаксема і синтаксичні одиниці-конструкції – речення і словосполучення), систему формально-синтаксичних одиниць, або головних і другорядних членів речення, систему мінімальних семантико-синтаксичних одиниць – предикатних і непередикатних синтаксем та ін.; 6) трансформував теоретичні засади функційної граматики в засади функційно-категорійної граматики, унаслідок чого, на протигагу традиційному двокомпонентному витлумаченню системи граматики, виокремив і третю підсистему – словотвір; визначив для цих підсистем свої одиниці та категорії; надав категоріям синтаксису провідну роль у функційній спеціалізації граматичних одиниць [1, с. 122–131; 2, с. 11–35]. Основною працею, у якій уперше зреалізовано поєднання функційного й категорійного підходів до морфологічної підсистеми української мови, стала монографія «Теоретична морфологія української мови» (2004) Івана Вихованця та Катерини Городенської. На її концептуальних засадах створено нову академічну граматику – «Граматику сучасної української літературної мови. Морфологію» (2017), авторами якої є І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко та С. Соколова. У ній запропоновано найповніший на сьогодні опис морфологічної підсистеми сучасної української літературної мови на засадах, випрацьованих І. Вихованцем. Дві інші підсистеми граматики – синтаксична та словотвірна – на часі.

Цей короткий огляд розвитку граматичної думки від часу виходу кременецької «Граматики» до сьогодні, тобто за 380 років, дає підстави означити його як шлях розвитку староукраїнської граматичної думки, що формувалася переважно на основі шкільних граматик, які мали передусім нормативне (кодифікаційне) і навчально-освітнє значення для вивчення церковнослов'янської мови української редакції, що була, за визначенням дослідників, однією з найпоширеніших писемно-літературних мов Європи до XVIII ст. [3, с. 9], і сучасних академічних граматик, створених на теоретичних засадах, що є результатом узагальнення пошуків і напрацювань багатьох попередніх поколінь мовознавців. Кременецьку «Граматику» як науковий твір минулого сьогодні оцінюємо не з мірилом досягнень нашого часу, а за тією роллю, яку вона відіграла в контексті освітнього-культурного розвитку України першої половини XVII ст. Без перебільшення, маємо підстави вважати її витвором граматичного мистецтва, оскільки в ній були вміло поєднані наукове, кодифікаційне та навчальне завдання. Вона зафіксувала перші спроби відійти від грецьких класичних зразків у багатьох питаннях вивчення мови. З неї навчалася грамоти й елементів філології кілька поколінь українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Іван Романович Вихованець – видатний граматист, теоретик, новатор / К. Г. Городенська // Українська мова. – 2010. – № 4. – С. 122–131.
2. Загнітко А. Граматична концепція Івана Вихованця / А. Загнітко // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж». – 2010. – С. 11–40.
3. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 224 с.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2018 р.